

*Анатолій Іваненко
(Переяслав-Хмельницький)*

УКРАЇНСЬКЕ КОЗАЦЬКЕ ВІЙСЬКО ГЕТЬМАНЩИНИ У СФЕРІ ВПЛИВУ МОСКОВСЬКОГО ЦАРИЗМУ В 50-Х – 90-Х РОКАХ XVII СТ.

У статті проводиться аналіз деяких аспектів політики московського царату стосовно козацького війська Лівобережної Гетьманщини в другій половині XVII ст.

Ключові слова: козацьке військо, реєстрові полки, московський царизм, воєнні кампанії.

Стосунки між державними структурами Московського царства Російської імперії та козацьким військом Лівобічної Гетьманщини пройшли шлях від перших незначних, але наполегливих спроб втручання царського уряду у військові справи козацької держави до повного підпорядкування реєстрових полків імперській військовій системі і, врешті, остаточної ліквідації українських збройних сил.

У вітчизняній історіографії склалася усталена думка, що процеси безпосереднього підпорядкування гетьманського війська розпочалися на початку XVIII ст. Так О.М. Апанович, наголошуючи, що процес втрати українським військом своєї самостійності і автономності був поступовим, рубіжним для козацтва вважала 1706 р., тобто час входження лівобережних полків до створеної царизмом Української дивізії [2, с. 11]. Сучасний дослідник В. Яценко початок процесу підпорядкування «Малоросійського Війська» відносить до перших років Північної війни, коли в ході бойових дій у Прибалтиці та Речі Посполитій російські офіцери почали заступати на командних посадах козацьку старшину [25, с. 73-74]. Авторитетний знавець військової історії козацтва О. Сокирко за прецедент підпорядкування українських збройних сил царському генералітету вважає призначення командиром над козацьким військом російського воєначальника Б. Шереметьєва під час Нарвської кампанії 1700 р. [20, с. 515].

Важко не погодитись, що саме початок XVIII ст. приніс кардинальні зміни у функціонування військової моделі Гетьманщини, однак цьому передувало достатньо довгий і болісний для козацтва період, який характеризувався, насамперед, активним використанням царизмом українських збройних сил у протистоянні з Річчю Посполитою та Оттоманською Портою, а також наростанням залежності козацького війська від московського уряду та командування. Якщо участь козацтва у воєнних кампаніях другої половини XVII ст. та його військове мистецтво достатньо висвітлені у сучасній вітчизняній історіографії [7, 5, 20, 14], то проблема відносин між царським урядом і гетьманським правлінням у військовій сфері означеного періоду на сьогоднішній день ще не отримала належного опрацювання.

Концепція взаємин царського уряду з козацькими військовими загонами склалася ще у XVI ст. і зводилася, в основному, до прагматичного використання Московією мілітарних можливостей козацтва заради досягнення власних геополітичних цілей [4, с. 701-746]. Після встановлення протекції над Україною, московська доктрина використання козацького війська не перетерпіла особливих змін, воно і надалі мало слугувати експансіоністським планам метрополії.

За Переяславсько-Московською угодою 1654 р. царський уряд визнавав право України мати власні збройні сили – козацьке військо, проте висувалася вимога негайно приступити до складання 60-ти тисячного реєстру і надіслати його до Москви. Питання про платню козацькому війську було відкладене до перепису всіх прибутків, що мали надходити з України та до укладення реєстру [21, с. 66], але в наступні роки так і не було вирішене.

Після оголошення війни Речі Посполитій, уряд Олексія Михайловича основним театром воєнних дій обрав не українські, а смоленсько-білоруські землі. Вже в травні 1654 р. царський уряд вимагає від Б. Хмельницького надіслати 18-ти тисячне козацьке військо для війни проти

Великого князівства Литовського [1, т.Х, с.506]. У червні 20 тисяч українських козаків «конных и пеших, с пушками и с запасом пушечным» [1, с. 468] під орудою сіверського гетьмана І. Золотаренка вирушили на допомогу московській армії. Внаслідок кровопролитних боїв на території Білорусі козацький корпус поніс значні втрати особового складу, на осінь 1654 р. він нараховував лише 6-8 тисяч козаків [1, т. XIV, с. 470]. Протягом кампанії царське командування всіляко намагалося встановити свій контроль над діями козацьких сил. Із царської ставки наказному гетьману диктувалися плани воєнних дій, цілі та маршрути козацьких походів. Між союзниками поглиблювалися протиріччя, адже прагнення української сторони прилучити білоруські землі до козацької держави йшли врозріз з московськими планами володіти «Білою Руссю» повністю і безроздільно. Конфлікт інтересів між Москвою та Чигирином набрав затяжного характеру і в подальшому привів до воєнного протистояння.

Б. Хмельницькому довелося докласти чимало зусиль, аби врешті переконати московський уряд перенести бойові дії на український напрямок. Лише на початку 1655 р. в Україні з'явилися московські полки, що дозволило гетьману організувати спільний похід в західноукраїнський регіон з метою визволення всіх етнічних українських земель. Проте, військову допомогу Москви навряд чи можна назвати безкорисливою. Як і раніше московські ратники завойовували міста для «Його Царської Величності», а козацьке військо мало їм в цьому допомагати. Як і в Білорусі, московити проявляли неймовірні жорстокості по відношенню до місцевого населення [19, с. 191]. Незважаючи на значні військові успіхи, Б. Хмельницький змушений був спішно завершити західноукраїнський похід. Причиною цього був цілий комплекс різних зовнішньополітичних чинників, одним з яких було явне небажання гетьмана посилювати московський вплив у цьому регіоні – «...не допустить в крепости московских гарнизонов...» [3, Ч. III, т. 6, с. 87].

Отже, події перших двох років перебування українського війська під протекцією царя продемонстрували, що московський уряд з самого початку дивився на козацьке військо не як на союзницьке, а як на частину своєї армії, яка мала проливати кров за його великодержавницькі інтереси. Закономірним результатом такої політики царизму стосовно козацтва стало підписання в жовтні 1656 р. Віленського перемир'я з Польщею, яке засвідчило повне ігнорування офіційною Москвою українських інтересів.

Польсько-московське зближення змусило гетьманський уряд внести корективи у свій зовнішньополітичний курс та приєднатися до Раднотської коаліції європейських держав, спрямованої проти Речі Посполитої. У січні 1657 р. на допомогу семиградському князеві Юрію (Дердю) II Ракоці Б. Хмельницький відряджає сильний експедиційний 20-ти тисячний козацький корпус на чолі з наказним гетьманом А. Ждановичем [11, с. 551]. Окольник Ф. Бутурлін у своєму статейному списку наводить слова Остафія Виговського (батька генерального писаря – авт.) про причини такого кроку Б. Хмельницького: «А то все гетманъ учинилъ побоясь того, что царское величество, почаяль, впрямъ поступилъ насъ всехъ (Військо Запорозьке – авт.) по прежнему Ляхомъ...» [1, т. III, с. 557].

Не зумівши перешкодити участі українських військ у поході на Польщу, московська дипломатія робить хорошу міну при поганій грі і цікавиться у А. Ждановича, якими ж містами оволоділи козаки (читай - *завоювали для царя*). Дослідник А. Гурбик звертає увагу на прецедент безпосереднього звернення царського уряду до командира окремого козацького підрозділу в обхід гетьмана [8, с. 223], що було не тільки порушенням субординації, а й прямим втручанням у військові справи української держави.

Після смерті Б. Хмельницького така практика стає нормою у стосунках царського уряду з Військом Запорозьким. Москва дозволяє собі не тільки вести перемовини з Запорозькою Січчю, на чому акцентують увагу дослідники [6, с. 33-43], а й зноситися з окремими представниками козацької старшини та проводити ідеологічну обробку козацької «черні». Втручання у внутрішні справи козацької держави та підбурювання антигетьманської опозиції стали одними з найвагоміших причин розриву відносин уряду І. Виговського з Москвою та українсько-московської війни 1658-1659 рр.

Невдоволення політикою І. Виговського, особливо перспективою впровадження в Україні

умов Гадяцької угоди, ратифікованої польським сеймом в урізаному вигляді, привело до чергової переорієнтації козацької верхівки на східного сусіда. Добровільне повернення Війська Запорозького під московську протекцію дало можливість царському уряду в жовтні 1659 р. нав'язати новообраному гетьману Ю. Хмельницькому «Переяславську угоду», яка значно урізала автономні права України. У військовій сфері гетьману віднині заборонялося самостійно, без дозволу царя розпочинати будь-які воєнні дії – «...въ войну ни куды не ходить...», – а натомість козацьке військо за першої вимоги мало виступати туди, «...куда Его Царского Величества соизволение будете...» [15, с. 4]. Таким чином, українська держава була позбавлена права вільно розпоряджатися своїми збройними силами.

Вже наступного року, коли з новою силою розгорілися московсько-польські змагання за Україну, царський уряд не забарився скористатися положеннями Переяславської угоди. Вирішивши раз і назавжди відвоювати українські землі у Польщі, московське командування планувало у повній мірі використати для цього військові можливості гетьманського війська. У Москві була визначена наступальна стратегія майбутньої кампанії, а на воєнній раді під м. Васильковом за участю Ю. Хмельницького та старшини головнокомандуючий московськими військами В. Шереметьєв нав'язав українській стороні недолугий план військових дій, за яким потужне і достатньо чисельне козацьке військо було поділене на декілька частин. В. Смолій та В. Степанков звертають увагу на територіальний принцип розподілу козацьких полків, який засвідчив недовіру московського командування до козацтва, зокрема правобережного [19, с. 243].

У ході самого походу на Правобережжя загострилися протиріччя між козаками наказного гетьмана Цицюри та московськими вояками. Символом українсько-московського «військового братерства», яке так оспівувала радянська історіографія, може слугувати зведений в таборі Шереметьєва вал, який відділяв московську армію від козацьких полків [10, с. 193.]. Таке відношення союзників не в останню чергу стало поштовхом для Т. Цицюри та його козаків в критичний момент перейти на сторону Ю. Хмельницького, котрий визнав зверхність польського короля. Ще більша недовіра між лівобережними козаками і царськими ратниками запанувала після «зради» Т. Цицюри. Козаки, які залишалися з Шереметьєвим, на вимогу останнього змушені були залишити укріплений табір та окопуватися шанцями за його межами. Цілком зрозуміло, що підписання Ю. Хмельницьким Чуднівської угоди з Польщею стало результатом безоглядного наступу царизму на українську автономію. В свою чергу, трагічна доля лівобережних козаків, яких безборонно нищили та брали в яsir татари в ході капітуляції московських військ, яскраво продемонструвала відношення до козацтва як Москви, так і Варшави.

У часи так званого «міжгетьманства» лівобережні полки на чолі з Я. Сомком, які зберегли вірність Москві, фактично були залишені царським урядом наодинці з противником – військами Ю. Хмельницького та його союзниками-татами. Оскільки царський уряд зайняв очікувальну позицію і довго не надсилав на допомогу наказному гетьману свою армію, а московські гарнізони в українських містах були мізерними, то основний тягар боротьби ліг на плечі лівобережних козаків. Тільки активна військова допомога Я. Сомка дозволила московській владі втриматись на Лівобережжі. Принагідно зауважимо, що такі дії Я. Сомка та лівобережної старшини поглиблювали розкол між лівобережним та правобережним козацтвом і мали згубні наслідки для української державності.

Не менш показовими були дії царського уряду по захисту своїх «малоросійських» підданих під час походу польського короля Яна-Казимира та правобережного гетьмана П. Тетері на Лівобережжя 1663 - 1664 рр. Командуючий московськими військами Г. Ромодановський, залишивши лівобережне населення напризволяще, свідомо уникав зустрічі з противником. Московська армія не мала жодної битви з ворожими силами, окрім незначних сутичок окремих загонів. Г. Ромодановський, навіть, не захотів переслідувати вже відступаючого ворога – «не хотелъ изъ Лохвицы...до Днепра итти, но домой к Белугороду поспешилъ» [15, с. 161]. Лівобережні козаки та мирне населення в черговий раз відвоювали Лівобережну Україну для царя.

Необхідно відзначити й той факт, що в добу Руїни, лівобережні гетьмани чи претенденти на булаву, намагаючись будь-якою ціною втримати свою владу під егідою царя, потрапляли у все більшу політичну залежність від московського уряду, що, своєю чергою, приводило до посилення підпорядкування українського війська. Козацькі очільники змушені були слухняно виконувати військові накази, що надходили з московських Малоросійського та Розрядного приказів, вірнопіддано доповідати про найменші кроки військ свого регіменту, рапортувати про втрати, захоплення полонених, трофеї і т. п. Москва ж у взаєминах з українськими зверхниками вміло маніпулювала «царською ласкою». Так, І. Брюховецький в березні 1665 р. жалівся, що його посланців з трофеями - «сѣ языками, знамены, и сѣ литавры, и сѣ иными непріятельскими знаками, кроваве на бою взятими» у Москві «не въ честь и не ласкове» приймали [15, с. 160].

Андрусівське перемир'я 1667 р., розчленувавши Україну та встановивши кордон між Московською державою та Річчю Посполитою по Дніпру, перетворило Лівобережжя на південно-західний плацдарм Московського царства для виправ проти Кримського ханату. Козацьке військо Гетьманщини опинилося на вістрі московсько-османського конфлікту. Не заперечуючи того великого значення, яке мала для українського народу боротьба проти турецько-татарської загрози, маємо констатувати, що в цей період московський царизм під благим приводом війни супроти «ворогів Хреста Святого» активно використовував лівобережне козацтво у протиборстві з Туреччиною за лідерство в регіоні.

За царським указом від 20 листопада 1673 р. [17, с. 11-19] козацькі полки гетьманського регіменту мали розпочати військові дії проти правобережного гетьмана П. Дорошенка та його союзника - Оттоманської Порти. Цим самим лівобережне козацтво знову втягувалось царизмом у братовбивчу громадянську війну. Не можемо виправдати також гетьманів – «власлюбцев», котрі під патріотичним гаслом возз'єднання Лівобережжя та Правобережжя, воювали між собою, не рахуючись з величезними людськими жертвами.

Українське військо гетьмана І. Самойловича разом з московською армією здійснило два походи по завоюванню Чигирин (1674 – 1676 рр.) та два походи з метою його захисту (1677 р. і 1678 р.) [14, с. 230]. Результатом всіх цих подій було страшенне зруйнування Правобережжя та неймовірні страждання місцевого населення. «Занепад і зруйнування Чигирин, - за словами визначного історика Д. Дорошенка, - були ... немов символом загибелі правобережної козацької України ...» [12, с. 324].

В цьому ж ряду стоїть участь гетьманців у Великому згоні 1679 р. Похід був організований за вимогою московського уряду, занепокоєного можливістю відновлення української державності на Правобережжі Ю. Хмельницьким. У результаті цієї акції значні маси правобережного населення «...из всех городков, какие оставались населенными...» [13, с. 266] були насильно переведені на Лівобережжя.

У 1687 р. до московської армії, яка розпочала Кримський похід, приєдналося 50-тисячне лівобережне військо [9, с. 156]. Незважаючи на героїзм козацьких військ, похід закінчився невдачею, а всю вину за це було перекладено на гетьмана І. Самойловича. Весною 1689 р. розпочався другий Кримський похід, в якому взяло участь 40-тисячне військо гетьмана І. Мазепи. Об'єднані армії дійшли до Перекопу, однак, В. Голіцин не наважився штурмувати добре укріплене місто. 21 травня московське командування прийняло рішення припинити похід і повернутися на Лівобережну Україну [9, с. 158].

У першій половині 90-х рр. XVII ст. лівобережні та охотницькі полки залучалися до походів на турецькі міста та фортеці в Північному Причорномор'ї і Молдові. Як справедливо підкреслював О. Оглоблин, «найважливішим у цих акціях було об'єднання для спільної боротьби з Туреччиною і Кримом лівобережних козацьких полків з правобережним козацтвом на чолі з полковником Семеном Палієм» [16, с. 49]. Навіть ці незначні військові акції козацтва санкціонувалися царським урядом [22, арк. 1-19], а про їх хід та результати відразу ж доповідалось у Москву. Так, після походу козацьких сил на турецьке місто Очаків в 1694 р. київський полковий осавул Я. Барановський доповідав у північній столиці про захоплення в полон більше ніж 100 турків і татар [23, арк.2], а потім полковник Г. Пашковський привіз до Москви 87 полонених [24, арк. 4].

Лівобережне військо було залучене також до участі в Азово-Дніпровських походах 1695 – 1696 рр. У 1695 р. для відвернення турецько-татарських сил від Азова українські полки гетьмана І. Мазепи виступили в Пониззя Дніпра. Об'єднані українсько-московські сили, «... штурмуючи килко дней и ночей, 1 дня в Спасовку четыре турецкіе города взяли, а именно: Казикермен, Имуберек, Шингерій и Аслам до тла разорили – только Таванскій Муштар оставили и своими людьми снабдили...» [18, с. 38]. Наступного року частина козацьких полків на чолі з Я. Лизогубом була направлена під Азов, а інша частина знову діяла на низу Дніпра з метою відволікти на себе сили кримських татар і здобути турецьку фортецю Очаків. Дії українських полків сприяли капітуляції Азова у липні 1696 р. Протягом 1697 – 1698 рр. лівобережні козаки зміцнювали захоплені в турків фортеці та активно їх обороняли [14, с. 399-408].

Всі вищеназвані походи українських військ організовувались за погодженістю з московським командуванням, воно ж визначало кількісний склад похідних команд. Військові плани кампаній, за деяким виключенням [14, с.382-383], розроблялися московськими стратегами. Гетьман, починаючи з етапу підготовки походу, повинен був відправляти до Москви детальні реляції про дії військ власного регіменту. Пролиту в цих походах козацьку кров московський достойник оцінив в наданий гетьману Мазепі царський орден.

Таким чином, протягом другої половини XVII ст. українські збройні сили активно залучалися московським царизмом до воєнних кампаній проти Речі Посполитої та Туреччини. Паралельно з використанням військового потенціалу козацьких полків проходив поступовий, але неухильний процес їх підпорядкування московському командуванню.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Акты, относящиеся к истории Южной и Западной России, собранные и изданные Археологическою комиссиею. Спб., 1862. – Т.III. – 604+134+22 с.; 1878. – Т.X. – 838 с.; 1889. – Т.XIV. – 902+39 с.
2. Апанович О.М. Збройні сили України першої половини XVIII ст. / О.М. Апанович. – К.: Наукова думка, 1969. – 224 с.
3. Архив Юго-Западной России, изданный временною комиссиею для разбора древних актов, высочайше утверждённою при Киевском военном, Подольском и Волынском генерал-губернаторе. – К., 1868. – Ч.III. – Т.6. – 58+419 с.
4. Брехуненко В. Українське козацтво і Московія в XVI – першій половині XVII століття / В. Брехуненко, С. Леп'явко // Переяславська рада 1654 року (Історіографія та дослідження) / Редкол. П. Сохань, Я. Дашкевич, І. Гирич та ін. – К.: Смолоскип, 2003. – XX+890 с.
5. Бульвінський А. Українсько-російська війна 1658-1659 рр.: основні битви, стратегія, чисельність та склад військ / Андрій Бульвінський // Україна та Росія: проблеми політичних і соціокультурних відносин. – К.: Інститут історії України НАН України, 2003. – С. 110-211.
6. Горобець В. Запорозький Кіш в політичній структурі козацької України (друга половина XVII – початок XVIII ст.) / Віктор Горобець // Запорозьке козацтво в українській історії, культурі та національній самосвідомості. – К.: Запоріжжя, 1997, С.33-43.
7. Гурбик А. Українське військо у війні Раднотської коаліції проти Польщі: від Кракова до Бреста / Андрій Гурбик // Україна в Центрально-Східній Європі (з найдавніших часів до кінця XVIII ст.). – К.: Інститут історії України НАН України, 2005. – №5. – С.315-334.
8. Гурбик А. Українсько-російські військово-політичні відносини в період Раднотської системи (1656-1657 рр.) / Андрій Гурбик // «Істину встановлює суд історії». Збірник на пошану Ф.П. Шевченка. – Т.2. – К.: 2004. – С.205-232.
9. Гуржій О.І. Гетьманська Україна / О.І. Гуржій, Т.В. Чухліб. – К.: Видавничий Дім “Альтернативи”, 1999. – 304 с.
10. Дневник генерала Патрика Гордона, веденный им во время его шведской и польской служб от 1655 до 1661 гг. и во время его пребывания в России от 1661 до 1699 гг. // ЧОИДР, 1891 г. – №4. – с.1-236.
11. Документи Богдана Хмельницького (1648 – 1657) / Упорядники І. Крип'якевич, І. Бутич. –

- К.: Видавництво АН УРСР, 1961. – 739 с.
12. Дорошенко Д.І. Нарис історії України / Передмова І.О. Денисюка / Д.І. Дорошенко. – Львів: Світ, 1991. – 576 с.
 13. Ефименко А.Я. История украинского народа / Сост. и автор ист.-биограф. очерка В.А. Смолій; прим. Н.Н. Яковенко / А.Я. Ефименко. – К.: Лыбидь, 1990. – 512 с., ил.
 14. Заруба В. Українське козацьке військо в російсько-турецьких війнах останньої чверті XVII століття: Монографія / В. Заруба. – Дніпропетровськ: ПП Ліра ЛТД. – 2003. – 464 с., ил.
 15. Источники Малороссийской истории, собранные Д.Н. Бантыш-Каменским и изданные О. Бодянским // Чтения в императорском Обществе истории и древностей российских при Московском университете. – М.: Унив. тип., 1858. – Кн. 1. – Ч. 1. (1649 – 1687). – С.1 – 340.
 16. Оглоблин О. Гетьман Іван Мазепа та його доба / О. Оглоблин // Записки Наукового Товариства ім. Шевченка. Праці історично-філософської секції. – Нью-Йорк – Париж – Торонто: Видання ООЧСУ – Ліги визволення України, 1960. – 408 с.
 17. Попов А. Русское посольство в Польше в 1673 – 1677 гг.: Несколько лет из истории отношений древней России к европейским державам / А. Попов. – СПб.: Тип. Морского кадет. корпуса, 1854. – 287 с.
 18. Сборник летописей, относящихся к истории Южной и Западной Руси / Изд. Антонович. – К., 1888. – 322 с.
 19. Смолій В.А. Українська Національна революція XVII ст. (1648-1676 рр.) / В.А. Смолій, В.С. Степанков. – К.: “Альтернативи”, 1999. – 351с.
 20. Сокирко О.Г. Українське козацьке військо в період Північної війни 1700-1721 рр. та організаційних реформ 30-60-х рр. XVIII ст. / О.Г. Сокирко // Історія українського козацтва: Нариси: У 2 т. / Редкол.: В.А. Смолій (відп. ред.) та ін. – К.: Вид. дім «Києво-Могилянська академія», 2006. – Т.1 – 800 с.: ил.
 21. Універсали Богдана Хмельницького 1648 – 1657 / І. Крип'якевич, І. Бутич (упоряд.); В. Смолій та ін. (ред.кол.); НАН України, Інститут історії України. – К.: “Альтернативи”, 1998. – 383 с. + додатки.
 22. Центральний державний історичний архів України у м. Києві (далі – ЦДІА України у м. Києві). – Ф.53. – Оп.2. – Спр.51.
 23. ЦДІАУК. – Ф. КМФ-7. – Оп. 2. – Спр. 1381.
 24. ЦДІАУК. – Ф. КМФ-7. – Оп. 2. – Спр. 1398.
 25. Яценко В.Б. Інтеграція українського козацтва до соціальної структури Російської імперії у XVIII ст.: дис. ... кандидата іст. наук: 07.00.01 / Яценко Владислав Борисович – Харків, 2007. – 232 с.

Иваненко А. Украинское казачье войско Гетманщины в сфере влияния московского царизма в 50-х – 90-х годах XVII в.

В статье проводится анализ некоторых аспектов политики московского царизма относительно казачьего войска Левобережной Гетманщины во второй половине XVII в.

Ключевые слова: казачье войско, реестровые полки, московский царизм, военные кампании.

Ivanenko A Ukrainian Cossack Hetman army in Moscow's sphere of influence of tsarism in the 50's - 90's in XVII.

The paper analyzes some aspects of the policy with respect to the tsarist Moscow Left Bank Hetman of the Cossack troops in the second half in XVII.

Keywords: Cossack army, Registered shelves, Moscow tsarism campaigns.

Одержано 11.11.2012